

MUSTAMLAKA TURKISTONIDA MADANIY HAYOT

ELSEVIER

Received: 22-03-2023

Accepted: 22-03-2023

Published: 22-03-2023

<https://doi.org/10.5281/zenodo.7782814>

Yusupov Muxriddin

FarDU
Tarix fakulteti talabasi

Abstract: Ushbu maqolada Rossiya imperiyasi mustamlakachilik siyosati ostidagi o'lkalardan biri Turkistonda mustamlaka siyosati ostida madaniy jarayonlar haqida fikr yuritilgan.

Keywords: Chor Rossiyasi, yangi usul maktablari, rus-tuzem maktablari, madrasa, ruslashtirish siyosati, savodsizlikni tugatish, milliy kutubxonalar.

About: FARS Publishers has been established with the aim of spreading quality scientific information to the research community throughout the universe. Open Access process eliminates the barriers associated with the older publication models, thus matching up with the rapidity of the twenty-first century.

Chor Rossiyasi bosqiniga qadar Turkistonda keng tarmoqli xalq maorifi o'choqlari: maktablar va madrasalar mavjud edi. Istilochilar ularning faoliyati bilan tanishib, mustamlakachilikning bundan keying! taqdiri uchun o'sha maktab va madrasalarning g'oyatda xavfli ekanligini tushunib yetgandilar. Shu bois cho-rizm o'lkada ruslashtirish siyosatini ayni shu sohadan boshlab, bu soha bo'yicha o'z dasturini ishlab chiqadi. O'sha pixini yorgan siyosatchi K.P.Kaufman bu sohada ayniqsa jon kuydirib faoliyat ko'rsatadi.

1880-yilda Imperiya Davlat Kengashida Turkistondagi mahalliy aholi bolalarini ruslar bilan birgalikda o'qitish masalasi ko'rilganda Turkiston aholisining «savdo-sotiq, dehqonchilikda suyagi qotganligi va yuvosh tabiati» ta'kidlanib, ularning «imperiyadagi boshqa musulmonlardan keskin ajralib turishlari» qayd qilinadi.

Davlat Kengashining bu qarori Kaufman tomonidan qo'llab-quwatlanadi. Kaufman «ruslar va tuzemetslarning bolalarini birgalikda tarbiyalash» masalasini ko'taradi. U musulmon va rus maktablarining ajralib turishi iqtisodiy va siyosiy jihatdan qararh deb hisoblaydi. Uning bu g'oyasini keyingi general-gubernatorlar davom ettiradilar. 1884-yilda Toshkentda birinchi rus-tuzem maktabi ochiladi, ularning soni XIX asr oxirida yuzdan oshib ketadi.

Chor Rossiyasi ma'murlarining Turkiston o'lkasida yerli xalq vakillarini qorong'ilik zulmat va zabunlikda saqlashga qaratilgai mustamlakachilik va zo'rlik siyosatiga qaramasdan XIX asr oxiri XX asr boshlarida o'lkada milliy maorif, fan va madamyal taraqqiyoti to'xtab qolgan emas. Ammo ushbu masalada ham Sovet hokimiyati yillarida kommunistik mafkura ta'siri ostida manqurtlik va qullarcha tobelik dunyoqarashida shakllangan mahalliy olimlar o'z asarlarida chorizm davrida yuritilgan maorif, fan va madaniyat sohasidagi siyosatni ko'pirtirib

maqtadilar. Chor Rossiyasi bosqiniga qadar o'lkadagi bu sohadagi ahvolni kamsitib yerga urdilar. Ular 1897-yil o'lkada savodli o'zbeklar -1,6 foizni, qozoqlar - 1 foizni, turkmanlar - 0,7, qirg'izlar - 0,6 foizni tashkil etgan, aholining savodxonligi shundan keyingi yillarda ham oshmagan, O'zbekistonda har 100 kishining 98 tasi savodsiz edi, deb keldilar. «O'rta Osiyo xalqlari inqilobgacha de-yarli yoppasiga savodsiz edi. 1897-yili o'zbeklarning atigi 1,9 foizi o'qish va imzo chekishni bilardi. 1897-yilgi Butunrossiya aholi ro'yxatiga ko'ra savodlilar o'lkada 1,8 foizni tashkil etgan, ya'ni inqilobgacha Turkiston deyarli yoppa savodsiz o'lka edi». «O'zbek xalqi deyarli yalpi savodsiz edi. Savodlilar 1,5-2 protsentdan oshmasdi» kabi fikrlarni yozdilar, targ'ib qiladilar.

Hatto ayrim olimlar vatanga, o'z xalqiga xiyonat qilgan va bosqinchi Rossiya hukmdorlari tomoniga o'tgan Saidazimboy singari savdogarlarni Toshkentda o'z uyida rus-tuzem maktabi ochdi deb osmonga ko'tarib maqtaydilar. Aslida esa rus-tuzem maktablari asosan tilmochlar - tarjimonlar tayyorlashga mo'ljallab tashkil etilgan edi.

Ammo sovet davrida bu kabi da'volarni inkor etuvchi xoliso-na tadqiqotlar ham e'lon qilinadi. Tarixchi olim Pyotr Gerono-vich Kim o'zining «Uydirma va haqiqat» maqolasida o'zimizdan chiqqan «olimlar»ga qonuniy savol bilan murojaat qiladi:

Xo'sh, savodsiz xalq butun dunyo xalqlarining faxr-u iftixoriga aylangan Samarqand, Buxoro, Xorazm, Toshkent va Xivadagi Go'ri Amir, Shohi Zinda, Bibixonim kabi koshonalarni va boshqa ko'plab osori-atiqalarni qanday qilib bunyod etgan ekan? Savodsiz xalq qay yo'l bilan jahonga Ibn Sino, Al-Xorazmiy, Beruniy kabi olamga mashhur allomalarni yetkazib berdi ekan? Savodsiz xalq Navoiy, Ulug'bek Forobiy, Jomiy va boshqa ko'plab shoir-u fozillari bilan olamga dong taratganining siri nimada? Furqat, Muqimiy, A.Avloniy, M.Behbudiy kabi ninglab ma'rifatparvarlari bo'lgan xalqning savodsizligiga ishonish mumkinmi?

P.G.Kim bu kabi mantiqsiz va kurakda turmaydigan da'volarni inkor etib bo'lmaydigan dalillar bilan o'z maqolasida fosh etdi. U bunday yozadi: «Endi manbalarda keltirilgan faktlarga asoslanib, 1897-yili Rossiya, Belorussiyava Turkistonda aholining, maktablarning, ulardagi o'quvchilarning sonlarini kuzatsak bu o'lkalardagi savodxonlikning darajasi oydinlashadi.

Rossiyada aholining umumiy soni - 126.388.800, maktablar soni - 33,401, o'quvchi soni - 2.318.100, aholining umumiy soniga nisbatan o'quvchilar - 1,8 foizni tashkil etgan holda, aholining savodxonligi - 21 foiz; Belorussiyada aholining umumiy soni - 6.492.857, maktablar soni - 2.263, o'quvchilar soni - 125.418, aholining umumiy soniga nisbatan o'quvchilar - 1,9 foizni tashkil etgan holda aholining savodxonligi - 24,7 foiz; Turkistonda aholining umumiy soni - 3.792.774, maktablar soni - 6.027, o'quvchilar soni - 64015, aholining umumiy soniga nisbatan

o'quvchilar -1,7 foizni tashkil etgan holda aholining savodxonligi-19,55 foiz bo'lgan.

Axir mustamlaka Turkistonidagi juda ko'p eski maktablarda oliy ta'lim beradigan o'quv yurtlarida ajdodlarimiz farzandlari ta'lim olganliklari, madrasalarda mudarrislar, mahallalarda savodxon ayollar otinoyilik qilib, shariat (fikh) qonunchiligidan ta'lim-tarbiya berganlari, o'sha o'quv muassasalarida ko'plab yurtdoshlarimiz o'qib, zamonasining savodli kishilari bo'lib ye-tishganini unutmaslik kerak. XX asr boshlarida butun o'lka bo'yicha jadid maktablarining necha tarmog'i yuzaga kelganini ham e'tibordan chiqarmaslik lozim.

Ehtimol shu boisdan mashhur rus olimlaridan akademik V.V.Bartold, A.D.Middendorf, sayyoh olim A.L.Fedchenko, sharqshunoslardan V.P.Nalivkin, A.L.Kun va boshqalar o'lka-dagi maorif taraqqiyotiga yuqori baho berganlar, xalqimiz-ning madaniyatiga hayron qolganlar va uni olqishlaganlar. Tarixchi olim Haydarbek Bobobekov «O'tmishda o'zbeklar savodsizmishlar» maqolasida bu haqda quyidagi dalillarm keltiradi: «A.Middendorfnig 1882-yilda chop etilgan «Ocherki Ferganskoy dolini» kitobida shunday satrlarni o'qiyrmz: «Farg'ona viloyatida qadimdan o'troq holda yashashni sev- gan mehnatkash qabilalar istiqomat qilishadi... Albatta, o'ziga xos betakror sharoiti bo'lgan Farg'ona yuksak madaniyatli mamlakatlar cho'qqisiga ko'tarildi». A.Middendorfnig so'ziga qaraganda XIX asrda yevropaliklar yer xo'jaligi ravnaqiga harakat qilib maqsadlariga erisholmayotgan bir paytda Farg'ona vodiysida bu muammo ancha burun hal bo'lgan, u joylarda dalalar sug'orilar, yaylovlar esa o'g'itlantirilarkan».

Olim o'z fikrini davom ettirib yozadi: «Farg'onada qilingan ishlarga havas qildik, bu yerdagi zaminga nisbatan yuksak madaniyat boshqa yerlarga qaraganda ko'proq saqlanib qolganligini ko'rdik. Bir qancha yerlarni ko'zdan kechirib shu xulosaga keldikki, Farg'onada yer xo'jaligini ehtiyotkorona va mohirona olib borishar ekan. Bu esa hayratda qoldiradigan ha-qiqiy madaniy mehnat eng katta zanjirining bir qismi ekaniga ishonch hosil qildik».

«Golos» gazetasi 1874-yil 29-avgust sonida suv xo'jaligi masalasi haqida bunday yozadi: «...amalda ko'pincha tuzemets-lardan (ya'ni mahalliy aholidan - mualliflar) ko'p narsani o'rga-nishga to'g'ri kelmoqda. Shunday qilib, irrigatsiya haqida bizda (ya'ni Rossiya - mualliflar) oxirgi vaqtgacha o'ylanmagan edi. Osiyoda esa bu soha yuksak darajada rivojlangan. va, albatta, dalalarni sun'iy sug'orish bo'yicha biz O'rta Osiyoliklarga hech narsa o'rgata olmaymiz. Bizda Janubiy Rossiyada irrigatsiya borasida tortishuvlar davom etayotgan bir davrda osiyoliklar tog'larda korizlar orqali kanallar qurishmoqda. Uning tubidan o'nlab sajen yuqori suvlarni chiqarishmoqda, bir qoyadan ikkinchi qoyaga arg'amchi tortib tarnov yordamida suv olishmoqda, bular esa bizdagi donishmandlarning tushiga ham kirmagan».

Rus olimlari, sayyohlari, savdogarlari Qo'qon xonligidagina emas, balki o'lkaning boshqa joylarida ham sun'iy sug'orish usulini o'z ko'zlari bilan ko'rib yuksak baho berdilar. Masalan, N. Ulyanov yozgan edi: «Bu mahalliy Leonardo da Vinchilar ijodida bir bosh emas, balki bir necha avlodlarning tajribali aqlini ko'rdim».

Turkiston xalqlari madaniyati haqida Turkiston general-gubernatori S.M.Duxovskiyning podshoga sadoqatini izhor etib yozgan dokladida (1899-yil) qiziqarli fikrlar bor. Jumladan, u shunday yozadi: «Uzoq vaqtlar mobaynida Buxoro butun musulmonlar (sunniylar) olamida musulmon huquqshunosligi va ilmining mo'tabar markazi sifatida tan olib kelingan boz ustiga bu obro'-e'tiborni hanuz yo'qotmay kelayotir' Bir vaqtlar O'rta osiyolik ruhoniylar, qonunshunos arab till bilimdonlari faoliyatining ahamiyati naqadar ulug' bo'lganini bugungi kunda butun dunyodagi musulmon-sunniylar qo'llayotgan mashhur va mo'tabar shariat majmualarining ayrimlari O'rta Osiyoda bitilganini eslashning o'zigina kifoya. «Hido-ya-i-Sharif» Marg'ilonda, «Aqoid» Buxoroda, «Hikmat-ul-Ayn» Samarqandda yaratildi. Musulmon olamiga shariatning so'nggi talqmini O'rta Osiyo taqdim etdi. Bularan tashqari, bu o'lka olamga Navoiy, So'fi Olloyor, Ahmad Yassaviy, Mashrab kabi shoir-so'fiylarni berdi».

Xullas, Turkistonda Rossiya bosqiniga qadar aholining savodxonlik va madaniyati darajasi yuqorida ta'kidlagani singari qoloq bo'lmagan. To'g'ri, hozirgi davrga nisbatan oladigan bo'lsak savodsizlar Turkiston o'lkasida XIX asrda ko'p bo'lgan. Ammo o'tgan o'sha XIX asrda qaysi mamlakatda ahvol bundan ko'ra yaxshiroq edi? Shuning uchun xalqimizning o'tmish tarixini nodonlarcha qora bo'yoqlarda yoritishga istiqloq tufayli barham berilmoqda Chor Rossiyasi Turkiston o'lkasini o'z mustamlakasiga aylantirgan XIX asrning ikkinchi yarmida o'lkaning ijtimoiy-madaniy hayotida albatta ba'zi bir ijobiy o'zgarish va yan-giliklar ham bo'ldi. Bu o'zgarishlar va yangiliklar mustamlaka-chilar tomonidan yerli xalqlarning talab va ehtiyojlarini qondirish maqsadida ro'yobga chiqarilgani yo'q. Balki, birinchi navbatda va asosan bosqinchilarning talablari va manfaatlari nuqtayi naza-ridan amalga oshirildi. Ana shunday yangilik va o'zgarishlardan biri o'lkada aholiga xizmat qiluvchi madaniy-ma'rifiy muassasalarining paydo bo'lishidir. 1870-yilda Toshkentda kutubxona tashkil qilinadi. Kutubxona uchun Peterburg va Moskvadan 1867-yilda yuborilgan dastlabki kitoblar zo'r qiyinchiliklar bilan 1868-yilda Toshkentga yetib kelgan edi. Bu kitoblar asosan O'rta Osiyoni va unga qo'shni bo'lgan mamlakatlarni o'rganishga va boshqa masalalarga aloqador adabiyotlar edi. Kutubxona fondi mutlaqo rus tilida bo'iib, uning o'quvchilari ham asosan rus ofitserlari, amaldorlari, va ularning oilalaridan iborat edi. Dastlabki kitobxonlar to'g'risidagi ma'lumot 1870-yil may oyidan 1871-yil sentabrgacha bo'lgan davrga aloqadordir. Hammasi bo'iib 75 kitobxon bo'lgan, shundan 45

nafari ofltser, 19 nafari amaldor, 4 nafari savdogar, 2 kishi ruhoniyy, bir kishi mahalliy maktab talabasi edi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Karimov I.A. Tarixiy xotirasiz kelajak yo'q. T.: Muloqot, 1998.
2. Azizxo'jayev A. Davlatchilik va ma'naviyat. T.: Fan, 1992.
3. Ziyoyev H. Turkistonda Rossiya tajovuzi va hukmronligiga qarshi kurash. T.: "Sharq", 1998.
4. Alimova D. Turkiston birligi va mustaqilligi uchun kurash sahifalari. T.: Fan, 1996.
5. Bakirov F. Chor Turkistonida sud, sharoit va odat. T.: Fan, 1967.
6. Ibrat. Farg'ona tarixi. T.: "Meros", 1991 y.
7. Bobobekov X.N. Qo'qon tarixi. T.: "Fan", 1996.
8. Ziyoyev H. Chorizm va paxta yakkahokimligi. T.: Sharq, 1992.
9. Ziyoyev H. Istiqlol - ma'naviyat negizi. T.: Sharq, 1999.
10. Karimov SH., Shamsutdinov R. Turkiston Rusiya bosqini davrida. Andijon., 1999.
11. Qosimov B. Jadidchilik. T.: "O'qituvchi", 1990 y.
12. Rahimov J. O'zbekiston tarixini o'rganishda arxiv manbalaridan foydalanish. T.: "O'qituvchi", 1995.
13. Rasulov B.M. Turkiston madrasalari //Fan va turmush. 1996.